

Հայկական գաղթավայրեր էին հաստատված նաև Կիպրոսում, Զմյուռ-
նիայի մերձակա շրջաններում, Այտընի փաշայության մեջ և Օսմանյան
կայսրության այլ շրջաններում:

2. ՍԻՐԻԱՅԻ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆԵՐԸ

Կիրիկիայի հայկական պետության կործանումից հետո հայկական
հոծ դանգվածներ ապաստան գտան նաև Սիրիայում, աշխուժացնելով այդտեղ
արդեն գոյություն ունեցող հայկական գաղթօջախները, որոնք XV—XVII դա-
րերում վերելք ապրեցին՝ կապված միջազգային առևտրական հարաբերու-
թյուններում սիրիական քաղաքների դերի բարձրացման հետ:

Ոսկե Հորդանի և Իլիսանության պատերազմները, ինչպես և Կոստանդնու-
պոլսի, Տրապիզոնի, Ղարամանիայի գրավումը նպաստեցին այն բանին, որ
և՛երևմուտքի և Արևելքի միջև տարանջիկ առևտրի Կասպից ծով—Աստրախան—
Ազով ուղին փոխարինվի Թավրիզ—Հալեպ ուղեգծով, Թավրիզից դեպի Հալեպ
ամենակարճ և բանուկ ճանապարհն անցնում էր Հայաստանի Բերկրի, Արճեշ,
Արծկե, Խլաթ, Բաղեշ քաղաքներով: Բաղեշից դեպի Հալեպ կամ Նոբսիա ճա-
նապարհը երկփեղկվում էր, մեկը գնում էր Նփրկերտի և Ամիգի, մյուսը՝
Հիսն-Կեֆի և Մերդինի վրայով: Օգտագործվում էր նաև Թավրիզից էրզրում,
Նուլեկա, Սեբաստիա, Հալեպ ճանապարհը: Հալեպից դեպի Միջերկրական ծով
դուրս էին գալիս երկու ճանապարհ, առաջինն անցնելով Համայից, Հոմսից և
Դամասկոսից հասնում էր Տրիպոլի, իսկ երկրորդը՝ Անտիոքի և Բեյլանի վրա-
յով՝ Ալեքսանդրիայի նավահանգիստը: Այդ ճանապարհների տարբեր հանգըր-
վաններում և նրանց հարող շրջաններում գտնվող հայկական գաղթօջախները
հասան զարգացման բավական բարձր աստիճանի:

Իր թվով և կարևորությամբ նշանակալից էր հատկապես Հալեպի գաղութը:

XIV դարի կեսերից Հալեպում կային փոքրաթիվ հայեր: Նրանք կազմա-
կերպել էին ուրույն համայնք, որի գլուխ կանգնած էր տանուտերը կամ ռեյի-
սը: XV դարում Հալեպի առևտրական նշանակության մեծանալու հետ մեկտեղ
զարգացավ նաև հայկական գաղութը: Կառուցվեց ս. Աստվածածին եկեղեցին
և գաղութը օժտվեց եկեղեցա-վարչական իշխանությամբ: Մինչև դարավերջ
Հալեպ ժամանող առևտրականները և Հալեպի վրայով ճրուսաղնի ուխտի գնա-
ցողներն այնքան բազմացել էին ու հայերի թիվն այնքան էր աճել, որ կառուց-
վեց նաև մի նոր եկեղեցի (ս. Քառասուն մանկանց), առաջնորդարան, ինչպես
և հյուրատուն, ուր կարող էին օթևանել առևտրականների և ուխտավորների
քարավանները:

XVI—XVII դարերում Հալեպի հայկական գաղութը բազմամարդացավ
Զուղայից, Երևանից, Ղարաբաղից, էրզրումից, Բաղեշից, Սեբաստիայից,
Ակնից, Մալաթիայից, Սասունից, Արաբկիրից, Ամիգից, Տիգրանակերտից,
Մարդինից, Ուրֆայից և այլ վայրերից գաղթած ամենատարբեր զբաղմունքի
տեր հայերով: 1616 թ. Հալեպում բնակվող հայերի թիվը հաշվվում էր շուրջ
300 տուն³², իսկ 1652 թ. նրանց թիվը հասել էր ավելի քան 20 հազարի³³: XVII
դարի վերջերից, երբ Հալեպը աստիճանաբար զրկվեց միջազգային առևտրի
խոշոր կենտրոն լինելու իր դիրքից, հայկական գաղութն անկում ապրեց:

³² Սիմեոն Լեհացի, էջ 220:

³³ Տե՛ս „Documents Inédits pour servir a l'histoire du Christianisme en Orient
(XVI—XIX)“, London, 1907, t. I, էջ 54:

1745 թ. այնտեղ կային 200 հազար մուսուլմաններ, 5 հազար հրեաներ և 30 հազար քրիստոնյաներ, այդ թվում՝ 13000 հույներ, 6720 հայեր, 3750 ասորիներ և այլն³⁴:

Հայկական հոծ գաղութներ կային Հալեպից դեպի Ալեքսանդրեստ ձգվող առևտրական ճանապարհի տարբեր հանգրվաններում: Անտիոքը, Բեյլանը և Ալեքսանդրեստը բնակեցված էին զգալի թվով հայերով: Բեյլանը եպիսկոպոսական թեմ էր և որպես այդպիսին մնաց ընդհուպ մինչև XVIII դարի վերջերը: Համարյա ամբողջովին հայաբնակ էին Սվեդիան և նրա գյուղերից Յոզուն-Օլուկը, Խորբեկը, Հաշի-Հարիրլին, Վաքըֆը, Կարուսիեն և Բիտիասը: Հայաբնակ էին նաև Քեսարը և նրա գյուղերը՝ Կարագուրանը, Կորկունը, Չակալըքը, Չինարըքը, Կայալըքը, Բաղազազը և այլն: Ոչ քիչ թվով հայեր ապրում էին նաև մերձակա արաբական, ալավիտական և թուրքմենական գյուղերում:

Հարավային Սիրիայի տարբեր քաղաքներում կազմավորված հայկական գաղութները XVII դարից անկում ապրեցին՝ այն բանի հետևանքով, որ լքվեց Հալեպ—Դամասկոս—Տրիպոլի առևտրական ճանապարհը: Դամասկոսի հայկական գաղութի բարգավաճ անցյալի մասին վկայում են XV—XVI դարերում կառուցված ս. Սարգիս վանքը, համանուն եկեղեցին, ինչպես և հյուրատունն ու վանքապատկան ընդարձակ կալվածները: XVII դարի սկզբներին Դամասկոսում մնացել էին այդ հաստատություններում ծառայող սակավաթիվ կղերականներ և մի քանի տուն հայեր: Հետագայում Դամասկոսի ուխտավորական կայան դառնալը նպաստել է գաղութի թվական աճին և հասարակական կյանքի աշխուժացմանը: Վկայություններ կան, որ Դամասկոսի հայերը, չհանդուրժելով Երուսաղեմի հայ կղերի միահեծան իշխանությունը, հանդես են բերել ինքնավարական ձգտումներ, փորձել են գրավել վանքապատկան կալվածները: Գրիգոր Շղթայակիրը հատուկ կոնդակով (1748 թ.) ազդարարել է Դամասկոսի հայերին, որ տեղի կալվածները կազմում են Երուսաղեմի պատրիարքության սեփականությունը, և սպառնացել է պատժիչ միջոցներ գործադրել անհնազանդների դեմ³⁵:

Լաոդիկեի (Լաթակիա) երբեմնի բարգավաճ հայկական գաղութը, որը ձուլվելու և արտագաղթի հետևանքով թուլացել էր, վերստին աշխուժացավ XVIII դարում, հատկապես երբ այդ քաղաքը Երուսաղեմ ուխտի գնացողների կայան դարձավ՝ Հալեպի և Դամասկոսի միջև: 1756 թ. Լաոդիկեում կառուցվել է հյուրատուն, իսկ 1776 թ. ս. Աստվածածին եկեղեցին: Հայկական բնակչություն կար նաև Լաոդիկեի մերձակա գյուղական վայրերում:

Կիլիկիայի հայկական պետության կործանումից հետո Տրիպոլի քաղաքը, Ղազիրի շրջանը և Ջունի, Զղարզա, էհդին գյուղերն ընդունեցին բավական թվով հայ գաղթականներ, որոնք, սակայն, ժամանակի ընթացքում մեծ մասամբ ձուլվել են տեղական քրիստոնյա բնակչության հետ: Դեպի Լեռնային Լիբանան վերստին հայերի հոսանք է սկսվել XVII դարի կեսերից, երբ քրիստոնյա ֆեոդալները, ձգտելով իրենց կիսանկախ իշխանության ամրապնդմանը, ապաստան էին տալիս օսմանյան լծի ներքո քաղաքական և կրոնա-դավանական հալածանքի ենթարկված քրիստոնյաներին: XVIII դարում զգալի թվով կաթոլիկ հույներ, ասորիներ և հայեր գաղթել էին Լեռնային Լիբանան:

³⁴ Տե՛ս A. Russell, The natural history of Aleppo, London, 1794, t. II, էջ 28:

³⁵ Տե՛ս S. Սավալանյանց, Պատմություն Երուսաղեմի, հատ. 2, Երուսաղեմ, 1931, էջ 738—739:

Կեսրվանի ֆեոդալ շեյխ խաղիչը գաղթականներին տալիս էր հող և գրամ, որպեսզի նրանք մշտական բնակություն հաստատեն իր տիրույթներում³⁶։ Հայ կաթողիկոսները ֆեոդալներին ևն վանքեր ու եկեղեցիներ Ձմառում, Աշխուդում և այլ վայրերում։ Նրանց մի մասը ժամանակի ընթացքում ձուլվել է Հայկական ծագում ունեն մինչև օրս գոյատևող Բեյթ-Արմանի, Բեյթ-Բիտար, Բեյթ-Ջուեյն, Բեյթ-Մուրատ և այլ հայտնի գերդաստանները։

Սիրիայում հայերը, տեղական քրիստոնյաների նման, ունեին կրոնահամայնքային թեմական կազմակերպություն։ Հյուսիսային Սիրիայի հայկական թեմերը (Հալեպ, Բեյլան և այլն) վարչականորեն ենթարկված էին Կիլիկիայի կաթողիկոսությանը, իսկ Լաոգիկեն և Դամասկոսը ուղղակի կախման մեջ էին Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանից։ Պատրիարքի նշանակած վեքիլ-վարդապետները զբաղվում էին հոգեւորական և ուխտավորների գործերով, հոգում եկեղեցու և հավատացյալների կարիքները։ Հյուսիսային թեմերի գլուխ կանգնած էին Սսից ուղարկված թեմակալ առաջնորդները, որոնք աշխարհական խորհրդականների աջակցությամբ վարում էին համայնքային գործերը։ Խորհրդականները նշանակվում էին հայ մեծատուններից։ XVI դարի վերջերից հաստատված կարգի համաձայն, ինչպես մյուս համայնքները, այնպես էլ հայերը պարտավոր էին քաղաքային իշխանության մոտ ունենալ իրենց աշխարհական վեքիլը կամ ներկայացուցիչը, որը հաստատվում էր վիլայեթի փաշայի կողմից։ Վեքիլի դիմաւորը սլաւուսլանությունն էր հայ համայնքից պետական հարկերի դանձումը։

Հայերը կարևոր դեր էին կատարում Սիրիայի միջազգային տարանցիկ առևտրի, ապրանքափոխանակության և արհեստագործության մեջ։

Թուրքերի կողմից Կոստանդնուպոլսի դրավումից հետո Հալեպը դարձավ առևտրական խոշոր հանգույց, որտեղ անմիջական շփման մեջ էին մտնում եվրոպական և ասիական առևտրականները։ Վենետիկի, Ֆրանսիայի, Հոլանդիայի, Անգլիայի և այլ երկրների առևտրականները Հալեպում էին կատարում իրենց գործարքները, այնտեղ էին փոխանակում իրենց մահուղն արևելյան ապրանքների հետ։ Հալեպի առևտրական նշանակությունն է՛լ ավելի բարձրացավ 1535 թ.-ի երբ ֆրանս-թուրքական առևտրի և բարեկամության պայմանագիրը եվրոպական առևտրականների առջև լայնորեն բացեց թուրքական ներառյալ Սիրիայի նավահանգիստները։ Հալեպում, Ալեքսանդրիայում, Տրիպոլիում և այլ քաղաքներում հաստատվեցին եվրոպական տարբեր երկրների առևտրական մնայուն գործակալություններ, որոնք օգտվում էին հիմնականում հայ խոջանների միջնորդությունից։

XVI դարի Հալեպը հայերեն ձեռագրերում հորջորջվում է «մեծ մայրաքաղաք» և հիշատակվում Արևելքի խոշորագույն շուկաների շարքում։ Գովերգելով իր հայրենի քաղաքը, Ստեփանոս Թոխաթեցին գրել է.

Վաճառականք, ճանապարհորդք
Գնային Շիրվան և Շամախի
Շամ 'ւ Հալապ 'ւ Յրստամպոլի
Պուռսայ և այլ բազում տեղի³⁷։

³⁶ Տե՛ս A. K. Sanjian, The Armenian Communities in Syria under ottoman domination. Cambridge, 1965, էջ 60։

³⁷ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 2672, էջ 401բ։

Վենետիկցի ականավոր առևտրական Ֆրիդրիխը, պատմելով Հալեպի շուկայում 1563 թ. հանդիպած առևտրականների մասին, առաջին հերթին հիշատակում է ջուղայեցի խոջաներին, նրանց անվանելով «հայաստանցի վաճառականներ»։ Հալեպի հայոց գերեզմանատանը XVI դարից պահպանված 14 տապանաքարերից 13-ը Հին Ջուղայից Հալեպ քաղաքում «ղարիպ մնայած» խոջաներին են³⁸։ Ջուղայի բռնագաղթից հետո Հալեպում է՛լ ավելի բազմացան ջուղայեցի առևտրականները։

Հալեպի հայ խոջաներն ամենից ավելի աշխույժ կապերի մեջ էին եվրոպական առևտրական կապիտալի առաջամարտիկ Վենետիկի հետ։ Կան բազմաթիվ վկայություններ վենետիկցիների հետ համագործակցող հալեպահայ խոջաների և նրանց գործարքների մասին։ Վենետիկում հաճախ քննարկվել են հայ խոջաների բողոքները և ընդունվել համապատասխան որոշումներ։ 1534, 1537, 1541, 1567, 1574 և հետագա տարիներին Վենետիկի հանրապետությունը իրավացի համարելով հայերի պահանջը, նրանց աղատել է մի շարք հարկերից ու մաքսերից։ Իսկ 1588 թ., երբ Հալեպում հայ խոջաներից գանձվել էին սովորականից բարձր հարկեր, Վենետիկից կարգադրել են նրանց վերադարձնել ավել գանձված դրամը, ընդգծելով, որ պետք է առհասարակ բարյացակամ լինել հայ առևտրականների նկատմամբ, որպեսզի նրանք շխզեն իրենց կապերը Վենետիկի հետ։ 1590—1612 թթ. մաքսային վճարումները իջեցնելով, Վենետիկի հանրապետությանը հաջողվեց շուրջ մեկ հալարից քսանչորս հալար ուղտարեռո՞ւ հասցնել Իրանից Հալեպ տարվող հում մետաքսի քանակությունը³⁹։

XVI դարի կեսերից սովորական երևույթ էր Վենետիկում, Ջենովայում, Լիվոռնոյում, Ամստերդամում, Մարսելում և այլ քաղաքներում հալեպահայ խոջաներին հանդիպելը։ Եվրոպայում նրանց ընձեռում էին աղատ և շահավետ առևտրի պայմաններ։ Այդ տեսակետից հետաքրքրական է Ֆրանսիայի Լյուդովիկոս XIII թագավորի հրովարտակը պարսիկ և հայ վաճառականների մասին։ Այդ հրովարտակում ասված է, որ հատուկ պաշտպանության և հովանավորության ներքո են դրվում այն պարսիկ և հայ վաճառականները, որոնք Ֆրանսիա են տանում իրենց ապրանքները⁴⁰։ Կարդինալ Ռիշեֆեն, իր հերթին, հայ վաճառականներին տվեց ապրանքներ տեղափոխելու արտոնյալ պայմաններ, որպեսզի նրանք Ֆրանսիա տանեն այնքան քանակությամբ մետաքս և ուրիշ ապրանքներ, որքան պահանջ լինի։

Հայ խոջաները հիմնականում Ֆրանսիա էին տանում Իրանի և Սիրիայի հում, բետաքսը։ Նրանք համարվում էին Ֆրանսիայի մետաքսյա գործվածքների, արդյունաբերությանը հումք հայթայթող խոշոր գործակալներ, որոնց մրցակցությունը չտոկալով ճգնաժամ ապրեց մետաքս արտահանող այնպիսի երկիր, ինչպիսիք էր Լիբանանը։ XVII դարի կեսերից Լիբանանում մետաքսի առևտրի անկման պատճառը, ըստ արաբ պատմաբան Ադել Իսմայիլի, հայերի մրցակցությունն էր, որոնք, նրա ասելով, «սեփական միջոցներով և իրենց հաշվին Ֆրանսիա էին տանում Սիրիայի և Իրանի մետաքսի խոշորագույն մասը»⁴¹։

³⁸ Տե՛ս Ս. Սյուրմեյան, Պատմություն Հալեպի ազգային գերեզմանատանց և արձանագիր հայերեն տապանաքարերու, Հալեպ, 1935, էջ 12, 13 և 25։

³⁹ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայ-Վենետ, էջ 430, 431 և 464—465։

⁴⁰ St^em Charles-Diran Tékéian, Marseille, la Provenne et les Arméniens, Marseille, 1929, էջ 26—26։

⁴¹ A. Ismail, Histoire du Liban du XVII s. aⁿ nos joars, t. I, Paris, էջ 134։

Սակայն XVII դարի վերջերից Ֆրանսիայում ամենևին էլ հարթ չէր ընթանում հայ խոջաների առևտուրը: Ֆրանս-թուրքական հարարերությունների սրումը՝ մի կողմից, Պարսկաստանում և Սիրիայում ունիթորական շարժման դեմ հայերի ծավալած պայքարը՝ մյուս կողմից, հայ խոջաների դեմ բացասաբար էին տրամադրում մոլեռանդ կաթոլիկներին: Մարսելում դժվարությամբ հանդիպող հայ խոջաները, աստիճանաբար երես դարձնելով Ֆրանսիայից, իրենց մետաքսը տանում էին ուրիշ շուկաներ: Արդեն 1671 թ. Լյուդովիկոս XIV թագավորի ֆինանսների դերատեսուչ Կոլբերը Պրովանսի պառլամենտի նախագահ Օպպետին հանձնարարում էր հովանավորել հայ առևտրականներին, նրանց տալ այն ամբողջ պաշտպանությունը, որ նրա պաշտոնը թույլատրում է, որպեսզի նրանք վերստին Ֆրանսիա տանեն իրենց մետաքսը⁴²:

Հալեպի խոջաները բավականին առևտուր էին անում նաև Հոլանդիայի հետ: Ամստերդամում հաստատված ջուդայացի առևտրականներն աշխույժ կապեր էին պահպանում Թավրիզի, Զմյուռնիայի, Հալեպի և ուրիշ շուկաների հետ: Պահպանվել է դեպի Հոլանդիա հում մետաքս արտահանելու վերաբերյալ մի համաձայնագիր⁴³, որը կնքվել է 1616 թ. Ամստերդամում, մի կողմից «Ֆլաման ազգի բանագնացների» և մյուս կողմից հալեպահայ նշանավոր խոջաներ՝ Պետիկի և Սանոսի միջև: Այդ համաձայնագրում խոջա Պետիկը հանդես է գալիս որպես Հոլանդիայի թագուհու էմինը, այսինքն՝ նրա առևտրական գործերի ներկայացուցիչը Հալեպում:

Հալեպահայ խոջաները Ռուսաստանում որոնել են ոչ թե շուկաներ, այլ տարանցիկ առևտրի ապահով ճանապարհ: 1725 թ., երբ օսմանյան զորքը ներխուժեց Արևելյան Հայաստան՝ փակելով Թավրիզ—Հալեպ ճանապարհը, Գիլանում կանգ առած թուրքահայ առևտրականները, որոնք մեծ մասամբ Հալեպից և Դամասկոսից էին, դիմեցին Ռուսաստանի կառավարական սենատին՝ Ռուսաստանի վրայով դեպի Եվրոպա մետաքս փոխադրելու իրավունք խնդրելով:

Հայերը աշխույժ դեր էին կատարում նաև Սիրիայի ներքին առևտրի տարբեր բնագավառներում: XVII դարի սկզբներին հայ խոջաների ձեռքում էր Հալեպի մաքսատունը, փողերանոցը և այլն: Տարբեր ժամանակներում նրանք կապալով են վերցրել նաև Տրիպոլիի և Ալեքսանդրետի մաքսատների շահագործման մենաշնորհը: Հալեպում, Ալեքսանդրետում, Անտիոքում և Բեյլանում հիմնականում հայերը և հույներն էին մեծածախ, մանրածախ և միջնորդ առևտրականներ: Դամասկոսում և Լաոդիկեում հայերը զբաղված էին գերազանցապես մանր առևտրով, իսկ Սվեդիայի, Քեսաբի և Լաոդիկեի գյուղերում՝ գյուղատնտեսությամբ:

Սիրիայում հայերը հռչակված էին որպես ընտիր արհեստավորներ՝ ոսկերիչներ, ներկարարներ, սադափագործներ, դերձակներ, մուշտակագործներ, մետաքսագործներ, կաշեգործներ, դաշողներ, ինչպես նաև սննդի արտադրության և շինարարության հետ կապված վարպետներ: Հալեպում բավական տարածում էին գտել մազաղաթ և թուղթ կոկեյլու, բուսական և քիմիական ներկեր պատրաստելու, ձեռագիր կազմելու և վերանորոգելու արհեստները: Ամենից ավելի բարձր զարգացման էին հասել ոսկերչությունն ու ականագործությունը: Առաքել

⁴² Տե՛ս Charles-Diran Tékkian, Marseille, la Provenne et les Armeniens, էջ 23.

⁴³ Տե՛ս Ա. Սյուրմեյան, Պատմություն Հալեպի Հայոց, հատ. 3, Փարիզ, 1950, էջ 288—289.

Դավրիժեցին գրվատանքով հիշատակում է հալեպցի Մուրատ Սարգսին (1592—1662), որը աշխարհաբար լեզվով պատրաստել է մի արհեստագիտական ձեռնարկ՝ «Վասն անուանց և որպիսութեանց պատուական ականց», որտեղ նկարագրված են ավելի քան երեսուն տեսակ թանկագին քարեր և դրանցից յուրաքանչյուրի մշակման եղանակները: Ձեռնարկի վերջում բերվում են օգտակար գիտելիքներ ոսկերչական արհեստի վերաբերյալ: Պատշաճ բարձրության էր հասել նաև նեբկարարությունը: 1680 թ. մի խումբ հալեպցի հայ ներկարարներ գլմել են ֆրանսիական հյուպատոս Լորան դ'Արվիեռոյին, խնդրելով, որ դուրացնի ֆրանսիական լեզակի ներմուծումը⁴⁴:

Սիրիայում բնակություն հաստատած հայերը, իրենց բախտակից հույներին, ասորիների և հրեաների հետ միասին գտնվում էին սոցիալ-տնտեսական և իրավական ծանր գրուծյան մեջ: Նրանց նույնիսկ արգելվում էր թավշյա գլխարկ, դեղին կոշիկներ, կարմիր գոտի և զենք կրել, ձի հեծնել, կոշնակ հնչեցնել և այլն: Նրանք վճարում էին ծանր հարկեր: Ոչ մուսուլմանները գլխահարկից (խարաջից) բացի, վճարում էին հինգ տեսակ հարկեր՝ պատերազմական տուրք, արտակարգ հարկ, գրպանի դրամ կամ պարտադիր նվեր սուլթանին, հարդի տուրք և բանակի տուրք: Բացի դրանից քրիստոնյաներն ու հրեաները վճարում էին նաև ջբեղության տուրք, տանը գինի ունենալու իրավունքի հարկ և այլն: Ժողովրդի գլխին հարկերից ավելի խոշոր շարիք էին հարկահան պաշտոնյաների կամայականությունները: Այն դեպքում, երբ խարաջ սահմանված էր 11, 6, 5 և $3\frac{1}{4}$ զուրուշի շահով, հարկահանները գանձում էին դրա տասնապատիկը: 1594 թ. Կարկառում (Հալեպի կուսակալություն) գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում ասված է. «Մեկ մարդոյն վեց ֆլորի խարաճ առնէին»⁴⁵, այսինքն՝ 21 գրամ ոսկի կամ 360 գրամ արծաթ:

Սիրիայի քրիստոնյաների և հրեաների վիճակը ծանրացավ մանավանդ XVI դարի վերջերից, երբ կենտրոնական իշխանության թուլացման հետևանքով ծայր առան ներքին երկպառակություններն ու ապստամբությունները: 1598—1599 թթ. Կարա-Յազըջիի հրոսակները կողոպտեցին ու ավերեցին Հալեպը, Դամասկոսը և շրջակա գյուղերը: 1604—1608 թթ. Ջանփուլագ-օղլի Ալին ապստամբություն բարձրացրեց Լիբանանում, Սիրիայում և Կիլիկիայում: Աղբյուրներում պահպանվել են բազմաթիվ փաստեր Հալեպի հայերի, հույների և ասորիների դաժան հալածանքների վերաբերյալ: Խրախուսվելով սուլթանի պաշտոնատարներից, մոլեռանդ տարրերը, ենիչերիների գլխավորությամբ պաշարում էին քրիստոնյաներով բնակված թաղերը, թալանում եկեղեցիները, խանութները, տները և նրանց բռնադատում կրոնափոխ լինելու կամ փրկագին վճարելու: Ուլքեր ի վիճակի չէին փրկագին վճարելու, խոշտանգվում և բանտ էին նետվում, իսկ նրանց զավակները, որպես գերի՝ վաճառվում էին շուկաներում: Մեզ է հասել մի ողբ կրոնափոխության բռնադատված երկու հալեպցի պատանիների՝ հույն Դավթի և հայ Բալիի նահատակության մասին:

Ծանր հարկերի և կամայականությունների ենթակա էին նաև հայ խոջաները: Հալեպից Թավրիզ ապրանք փոխադրող առևտրականները վճարում էին բազմատեսակ «խալը ու բալքեր», ինչպես նաև հարկադրված էին «փեջաշներ» անել մաքուրատան կամ քաղաքային պաշտոնյաներին: Սակայն խոջաների

⁴⁴ Տե՛ս Ա. Սյուրմեյան, Պատմություն Հալեպի հայոց, հատ. 3, էջ 974:

⁴⁵ Գ. Սըվանճյան, Թորոս աղբար, հատ. 2, 4. Պոլիս, 1884, էջ 454:

առևտրին ամենից ավելի ծանր հարված էին հասցնում ավաղականները, որոնք դործում էին ոչ միայն ամայի վայրերում, այլև քաղաքներում: Աղբյուրներում հաճախ կարելի է հանդիպել նշումներ խոշանների սպանության մասին (ազարկին խանչալով զիտջա Սիսիճանն եւ մեռաւ ի Հալապս և այլն), 1630-ական թվականներին սուլթանի հրամանով զլխատվել է Հալեպի խոշորագույն խոշաններից Պետիկը և թալանվել նրա հսկայական հարստությունը:

Սիրիայում ազատագրական պայքարի տրամադրությունները որոշակի դրսևորվեցին XVI դարի վերջերից, երբ օսմանյան տիրապետության դեմ Եվրոպայում և Բալկաններում ծայր առան ապստամբություններ: Այդ ազատագրական ինքնաբերական շարժումներին թե էին տալիս ֆրանսիական արքունիքը և պապական դիվանագիտությունը, ելնելով Սիրիայում հետապնդած իրենց շահերից: Պայքարելով վերանորոգչական (ռեֆորմացիա) շարժման դեմ, Վատիկանը պաշտպանում և աջակցում էր Ֆրանսիայի քաղաքականությանը Սիրիայում՝ ընդդեմ անգլիական և հոլանդական ազդեցության: Վատիկանի ուժեղ քարոզչությունը՝ խաչակրաց նոր արշավանքի մասին, օսմանյան լծից ազատագրվելու: հույսեր ներշնչեց ինչպես ուրիշ ժողովուրդների, այնպես էլ հայերին:

Այդ հույսերն ավելի բորբոքվեցին Կանդիայի կամ Կրետեի պատերազմի տարիներին (1645—1669), Պապական դիվանագիտությանը հաջողվեց սուլթանական բռնակալության ներքո ստրկացված քրիստոնյա ժողովուրդներին հույս ներշնչել, որ այդ պատերազմը սկիզբն է խաչակրաց հետագա արշավանքների, որոնք պետք է զլխավորեն Լյուդովիկոս XIV թագավորը՝ հանուն Արևելքի քրիստոնյաների ազատագրության:

Մինչդեռ Եվրոպայում ամենուրեք աղմկում էին դեպի Արևելք խաչակրաց արշավանք կազմակերպելու մասին, Արևելքում Ալեքսանդր VII պապի և Լյուդովիկոս XIV թագավորի գործակալները նոր եռանդով աշխատում էին հունական, հայկական և ասորական եկեղեցիները ենթարկել Վատիկանի գերիշխանությանը:

XVII դարի վերջերից, երբ գնալով նվազում էր Հալեպի նշանակությունը միջազգային տարանցիկ առևտրի ասպարեզում, Սիրիայի հայկական գաղութներն աստիճանաբար թուլացան և մարդաթափ եղան: Բացի այս, արտաքին կապերից զրկված, փակ տնտեսությամբ ապրող Հալեպի և մյուս քաղաքների զգալի չափով նոսրացած հայության հասարակական կյանքը պարբերաբար փոթորկվում էր լուսավորչական և կաթոլիկ եկեղեցու կողմնակիցների պայքարով: Հայ կաթոլիկ կղերը, որին հաջողվել էր ուրույն պատրիարքություն հաստատել Լեոնային Լիբանանում (1740), փորձում էր գրավել լուսավորչական թեմերը:

Սիրիայի հայությունն ստեղծել է մշակութային ուշագրավ արժեքներ: Նշանակալից տեղ էր գրավում Հալեպի դասատունը, որտեղ ընդգրկված զգալի թվով գրիչները, ծաղկողները, կազմողները ընդօրինակել ու նկարազարդել են ավետարաններ, սաղմոսներ, ժողովածուներ, տաղարաններ, բժշկարաններ և այլ բնույթի ձեռագրեր: Աչքի ընկնող գրիչներից են Հովհաննես Ուհայեցին, Խաչատուր Զեյթունցին, Ղազար դպիրը, Սարգիս Խիզանցին, Աստվածատուր Ուրֆացին, Ղազար Բաբերդցին, Աբրահամ Երեցը, Խաչատուր դպիրը և ուրիշներ: Անվանի ծաղկողներ էին Իսրայել Համթեցին, Մկրտիչ Լեհացին և Վարդան Լեհացին: Դասատան շուրջ հարյուր տարվա (XVI դարի վերջերից մինչև

XVII դարի վերջերը) վաստակից պահպանվել են ավելի քան երկու հարյուր ձեռագրեր, որոնց զգալի մասը գտնվում է Հալեպի հայոց առաջնորդարանում և Զմեառի հայ կաթողիկոսների վանքում:

Հալեպում բավական բարձր զարգացման էին հասել նկարչությունն ու որմնանկարչությունը: Ա. Դավրիժեցին հաղորդում է, որ պարսկահայ նկարիչ վարպետ Մինասն իր արվեստը կատարելագործել է Հալեպում: Մինչև օրս էլ Սիրիայի հայկական եկեղեցիներում առկա են XVII—XVIII դարերի հալեպահայ նկարիչներ Ումեի որդի Անանիայի, Հանանիայի որդի Ծըճի, Մկրտչի, Մուրատի, խաչատուրի, Հակոբի որդի Ներսեսի և ուրիշների պատրաստած սրբանկարները: Ուսումնասիրողները հայ նկարիչների գործ են համարում Հալեպի հնօրյա բնակարաններում հայտնաբերված բարձրարվեստ շատ որմնանկարներ:

3. ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԳԱՂԹՕՋԱՆՆԵՐԸ

Եգիպտոսում մամլուքյան տիրապետության հաստատումից հետո եգիպտահայ գաղութի համար սկսվեց մի ժանր ժամանակաշրջան: Պատերազմելով Կիլիկիայի հայկական պետության դեմ, մամլուք սուլթանները եգիպտական շուկաները լցնում էին հայ գերիներով: 1256 թ. եգիպտոսի սուլթան Բեյբարսի զորքերը պարտության մատնեցին հայոց բանակը, այրեցին արքայանիստ Սիսը, ավերեցին ամբողջ երկիրը մինչև Բարձրբերդ և Ադանա, վերցրին հազարավոր գերիներ, այդ թվում և հայոց թագավորի որդուն՝ Լևոնին: 1274—1275 թթ. եգիպտական զորքերը, միանալով Կիլիկիայի սահմանամերձ վայրերում հաստատված թուրքական քոչվոր ցեղերին, կողոպտեցին և ավերեցին Սսից մինչև Կոռիկոս, գրավեցին Տարսուսը՝ այն ժամանակվա Կիլիկիայի մայրաքաղաքը, իսկ բնակիչներին սպանեցին կամ գերեվարեցին: 1292 թ. սուլթան Աշրաֆն ավերեց Հոռմկլան, նրա բնակիչներին և հայոց կոթողիկոսին գերի վերցրեց: Կողոպտչական այդ արշավանքները կրկնվեցին նաև հետագայում:

Եգիպտոսը բազմաթիվ գերիներ էր ընդունում նաև Կովկասից: 1416 թ. թաթարները Հայաստանից և Վրաստանից վերցրած տառնյակ հազարավոր գերիների վաճառում էին մեծ մասամբ եգիպտոսում: 1440 թ. Զհանշահը հայերով և վրացիներով բնակեցված Շամշուտե քաղաքից գերել է ավելի քան 10.000 բնակիչ և ուղարկել խորասանի ու եգիպտոսի շուկաները⁴⁰:

Կահիրեում և Վերին Եգիպտոսի Ասիութ նահանգում ապրում էին անազատ հայերի մեծ խմբեր, որոնք օգտագործվում էին որպես ստրուկ: Նրանց երեսխաներին համախմբում էին զինվորական ճամբարներում, դաստիարակում մոլի մուսուլմանական ոգով և ծառայության դնում բանակում: 1290 թ. սուլթանական 10.000 մամլուքներից 3700-ը իրենց մայրենի լեզուն և ազգային ծագումը մոռացած հայեր և չերքեզներ էին⁴¹: Հայոց Լևոն թագավորի խոստովանահայր Հովհաննես Դարդելը Կահիրեում հանդիպել է մահմեդականություն ընդունած բազմաթիվ հայերի, որոնք խորհրդականի պաշտոնով ծառայում էին եգիպտական արքունիքում: Հայկական ծագում ունեին Մուվֆըդ-է-դ-դին Արուլ

⁴⁰ Տե՛ս «ժն դարի հիշատակարաններ», մասն Ա, էջ 508:

⁴¹ Տե՛ս Makrizi, Histoire des sultans Mamelouks, t. I, Paris, 1832, էջ 386: